

Розділ 3

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВІКОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.923.2 – 053.6

С.С. Доскач

АНАЛІЗ ПСИХОЛОГІЧНИХ ПЕРЕДУМОВ СТАНОВЛЕННЯ ВНУТРІШНЬОЇ ПОЗИЦІЇ ДОРΟΣЛОГО У ПІДЛІТКІВ

Запропоновано теоретичний аналіз сутнісних характеристик внутрішньої позиції дорослого як особистісного новоутворення підліткового віку. Висвітлено механізми становлення цього феномена у підлітків. Розкрито вплив внутрішніх і зовнішніх чинників на прояв дорослості у підлітковому віці.

Ключові слова: дорослість, почуття дорослості, позиція, внутрішня позиція.

Постановка проблеми. Підлітковий вік характеризується значними змінами в структурі особистості дитини. В їх основу покладена головна якість цього вікового етапу – становлення внутрішньої позиції дорослого. Таке центральне особистісне новоутворення виникає внаслідок значних змін у внутрішньому і зовнішньому плані дій.

Однак ці перетворення не еволюційний процес, а отже, становлення особистості на етапі підліткового онтогенезу та пов'язані з ними новоутворення проходять складний шлях формування. Визначення тих чинників, які позитивно впливають на появу важливих особистісних характеристик, виявляється вель-

ми важливим у контексті забезпечення психологічного супроводу особистісного становлення у цей період.

Стан дослідження. Психологічний зміст підліткового періоду пов'язаний з вимогою до інших ставитись до себе як до дорослої особистості. Це і є ознакою формування елементів особистісної дорослості. У внутрішньому світі підлітка виникає «почуття дорослості». Таке центральне особистісне новоутворення визначає спрямованість і активність підлітка, систему нових прагнень і переживань. Більшість українських психологів – Г.С. Костюк, М.Й. Боришевський, О.А. Проскура, О.Л. Кононко – схиляються до думки, що саме почуття дорослості є стрижневою особливістю особистості підлітка, «її структурним центром».

Однак, варто відзначити, що особистісний розвиток сучасних школярів відбувається у змінених соціальних умовах, що характеризуються кризою різних сфер життєдіяльності людини, втратою звичних смислів, інтересів, цінностей, тенденціями глобалізації, які негативно позначаються на вияві індивідуальності кожного. У зв'язку з цим виникає потреба у *детальному розгляді питань, які спрямовані на розкриття чинників і механізмів розвитку внутрішньої позиції дорослого на етапі підліткового віку, що і стало метою нашої статті.*

Почуття дорослості визначається об'єктивними умовами життя дитини і поступом у розвитку її психіки [6]. На думку І.С. Кона, індивід набуває стійкого морального «Я» тільки після того, як він утверджується в своїй позиції, яка не лише не змінюється від думки інших, але навіть не залежить від власної волі [3].

Аналіз проблеми розвитку внутрішньої позиції дорослого слід розпочати з визначення терміна «позиція», який трапляється у психологічній літературі в контексті вивчення міжособистісних стосунків (А.В. Брушлинський, Я.Л. Коломінський, А.В. Петровський та ін.) і пов'язаний з дослідженням

особливостей становлення особистості на різних етапах онтогенезу (С.Л. Рубінштейн, Л.І. Божович, Н.Г. Морозова, Л.С. Славіна, Д.Б. Ельконін, Т.А. Нежнова, Д.Й. Фельдштейн, М.Й. Боришевський, О.Л. Кононко).

У цьому контексті заслуговує на увагу концепція Д.Й. Фельдштейна. Категорія «позиція» фігурує у дослідженнях ученого, присвячених вивченню закономірностей порівневого становлення особистості в онтогенезі. Науковець підкреслює, що позиція Я людини стосовно суспільства – не кумулятивне утворення, яке є результатом її соціального розвитку і відображає «ступінь оволодіння нею соціальним досвідом, усвідомлення себе в суспільстві, бачення себе в інших людях, готовність до відповідних дій в навколишньому світі» [10].

Виклад основних положень. У подальшому аналізі проблеми нас цікавитиме поняття «внутрішня позиція дорослого». Саме бурхливий психічний розвиток особистості підлітка зумовлює суттєві зміни у поглядах на себе, на власне життя та навколишню дійсність. Насамперед, це проявляється у формуванні нової внутрішньої позиції дорослого, виникненні особливих потреб і прагнень, а саме прагнення подолати у своїй самореалізації межі школи, долучитися до життя та діяльності дорослих. На основі цих потреб підліток орієнтується на цілі, які він бачить за межами свого сьогодення, тобто на доросле майбутнє [8, с. 11].

На думку Т. Нежної, Т. Коннікової, П. Гальперіна, Н. Тализіної, розвиток і становлення особистості включає внутрішньоорганізовану позицію. Л.І. Божович вирішальне значення надає динаміці «внутрішньої позиції» дитини, яка складається з того, як вона на основі свого попереднього досвіду, своїх можливостей і прагнень ставиться до того об'єктивного становища, яке має в житті в цей час і яке становище прагне мати.

В. Штерн розглядав підлітковий вік як один із етапів формування особистості, впродовж якого виникає прагнення зрозуміти себе, розібратися у власному внутрішньому світі, у своїх

переживаннях, станах. Виникненню інтресу до власної особистості сприяє розвиток самосвідомості у підлітків. У процесі розвитку самосвідомості центр уваги підлітків поступово переноситься від зовнішньої сторони особистості до її внутрішньої організації, від більш або менш випадкових рис до стійкого характеру в цілому [7].

Природжені властивості підлітка до самовизначення і прагнення до самоздійснення становлять основні рушійні сили розвитку особистості. Це розуміння повністю відповідає контексту думок С.Л. Рубінштейна про те, що саморозвиток і самовиховання особистості полягають не в якійсь ізольованій медитативній «роботі над собою», а в активній реальній зовнішній діяльності [5].

Суб'єктивне переживання власної дорослості визначається рівнем розвитку у підлітка особистісних утворень: самостійності, відповідальності, дисциплінованості. Саме від відповідального вибору залежить позиція підлітка – вважатися дорослим, лише справляти враження чи насправді бути дорослим (самостійно приймати рішення, визнавати і вчасно виправляти свої помилки, правильно реагувати на критику і самому критично ставитись до себе й до інших людей, різних життєвих ситуацій, вміти не ухилятися від відповідальності за свою поведінку тощо). Якраз у цей період зростаюча особистість починає яскраво відчувати свою причетність до суспільного життя, до справ значущого оточення, до створення власної долі. Успіх від власних дій закріплює відчуття себе вже дорослим, неуспіх, навпаки, повертає до дитячих проявів, викликає переживання власної меншовартості.

Таким чином, почуття відповідальності сприяє поступовому переходу почуття дорослості в почуття зрілості. На думку М.В. Савчина, у спонукальній сфері відповідальність особистості проявляється як смисловий принцип, як своєрідний внутрішній закон, завдяки якому особистість виявляє для себе зміст конкретних завдань, доручень, обов'язків тощо [9].

Якраз нова внутрішня позиція підлітка проявляється у виникненні потреби відповідати не тільки вимогам інших (характерна для молодших школярів), а й власним вимогам та самооцінці. Соціум значною мірою впливає на формування самооцінки особистості. Ставлення людини до самої себе є утворенням, яке формується пізніше в системі ставлення людини до світу. Але, не дивлячись на це (а може, саме завдяки цьому), в структурі відносин особистості належить особливе місце [9].

Це пов'язано з особливістю соціальної ситуації розвитку, яка сприяє виникненню суперечності між зростаючою самостійністю та обмеженими можливостями її реалізації. Підліток починає ставитись до себе як до самостійної особистості, яка вчиться брати на себе відповідальність за власні вчинки. Він хоче, щоб до нього інші теж ставились як до дорослого, обстоює своє право на «дорослу» позицію, самостійність, незалежність, намагається відмежуватися від будь-якого зовнішнього контролю. Ця суб'єктивна складова почуття дорослості відображає особливу форму свідомості.

Отже, конкретним змістом процесу набуття підлітками дорослості є оволодіння ними певними знаннями, соціальними уміннями і навичками, особистісними якостями, а засвоєння принципів, цінностей і установок, які відповідають вимогам конкретного суспільства і дозволяють людині адаптуватися і ефективно функціонувати в ньому.

Поряд із почуттям дорослості існує так звана тенденція до дорослості (або претензія на дорослість) – прагнення виглядати та вважатися дорослим [1]. Тенденція до дорослості означає рух, перехід від нижчого до вищого рівня розвитку, що вказує на «траєкторію дорослішання» особистості.

Вона характеризується наступними ознаками свого становлення. Важливим проявом дорослості у підлітків є розвиток інтересів, які впливають на усі сторони життєдіяльності підлітка. Саме інтереси, на думку Виготського, виступають інтеграль-

ним утворенням у свідомості дитини, яка розвивається. «У підлітка з'являються не тільки нові інтереси, але й втрачаються старі, він не тільки починає захоплюватись чимось зовсім новим, але й втрачає цікавість до речей, якими він захоплювався раніше» [2].

Надмірна вираженість інтересів підлітків до чого-небудь може набути, на думку А.Е. Лічко, характеру захоплення. На його думку, захоплення утворюють найважливішу межу саме підліткового віку: «Підлітковий вік без захоплень подібний до дитинства без ігор» [4].

Зміни в емоційній сфері також впливають на розвиток внутрішньої позиції дорослого у підлітків, зокрема на зростання егоцентричних емпатійних переживань. У зв'язку з цим виникають: страждання, сум, страх, радість у відповідь на смуток і, навпаки, переживання заздрощів. Іноді підліток байдужий навіть до важливих подій, які відбуваються навколо, або зовсім байдужий до оцінки – хорошої чи поганої. В іншому випадку підліток може не відгукуватися на якусь важливу подію, на похвалу або навпаки, осуд, але бурхливо обурюватися за дрібниці [1].

Отже, на розвиток внутрішньої позиції дорослого підлітків впливають психологічні зміни у: самосвідомості, самооцінці, особистісних якостях та рисах (самостійність, відповідальність, ініціативність). Виникає інтерес до дорослого змісту життя – найважливіший центральний, але не єдиний показник внутрішньої позиції дорослого у підлітків.

На нашу думку, особистість підлітка – складна система властивостей, які впливають на формування внутрішньої позиції дорослого і задовільняє прагнення бути дорослим. Співвідношення і варіативність характеристик підліткового періоду розвитку детермінуються виникненням механізмів становлення внутрішньої позиції дорослого: 1) самооцінка; 2) особистісна рефлексія; 3) емпатія; 4) наслідування (рис. 1).

Рис. 1. Механізми становлення внутрішньої позиції дорослого у підлітків

Проаналізуємо кожен із цих механізмів детальніше.

Самооцінка характеризується внутрішніми (особистісними) і зовнішніми (соціальними) ознаками у проявах. Внутрішня її якість сприяє: формуванню уявлення підлітка про себе, визначенню ставлення до себе, оцінці власних можливостей, виробленню уміння визначати позитивні та негативні сторони свого характеру. Самооцінка сприяє утворенню ідеального образу про дорослу особистість, допомагає розвитку якостей та рис дорослого. Становлення інтегральної самооцінки спонукає до виникнення такого особистісного новоутворення як самоповага.

За соціальною ознакою самооцінка дозволяє підлітку оцінити своє становище серед людей. Сприяє виникненню соціальної відповідальності за виконання обов'язків і доручень, за власну поведінку, відповідальність за рідних і близьких їм людей. Критична оцінка підлітком властивостей і форм власної поведінки є особливістю прояву самооцінки. Завдяки самооцінці підліток критично ставиться до оцінки себе і набуває уміння бачити свою поведінку з боку інших.

Наступним механізмом становлення внутрішньої позиції дорослого є *особистісна рефлексія*. Вона сприяє усвідомленню підлітком власного внутрішнього світу. Дозволяє звернути увагу на розвиток властивостей та рис власного характеру. Рефлексія впливає на взаємовідносини людини з іншими і робить їх більш ефективними і конструктивними.

Рефлексія сприяє виникненню прагнення до самовиховання, критичного ставлення до себе. Розвиненість особистісної рефлексії дозволяє розуміти інших людей, розпізнавати їх характер, оцінювати їх поведінку. Зацікавленість у взаємовідносинах та спілкуванні з іншими людьми є головною характеристикою сформованої рефлексії.

Реалізація емпатії у поведінці особистості залежить від того, які мотиви (особистого добробуту – егоїстичні чи добробуту іншого – альтруїстичні) домінують у її поведінці. Співпереживання розглядаються як пасивна форма емоційного відгуку на

переживання іншого та намагання уникнути неприємних переживань. Співчуття виражається в готовності зрозуміти іншого, допомогти йому в критичній ситуації.

Особливістю становлення внутрішньої позиції дорослого є очікування підлітками особливо рідних, емоційно теплих, близьких стосунків від інших. Прагнення до розуміння інших в міжособистісному спілкуванні впливає на розвиток емпатійності (здатності до співчуття, співпереживання). Особливістю прояву емпатії виступає прагнення підлітків до налагодження емоційного контакту з однолітками, що вказує на його прагнення стати дорослим.

Особливістю підліткового періоду є наслідування. Це механізм, який включає внутрішню і зовнішню ідентифікацію. Адже неусвідомлене ототожнення себе з іншими, уподібнення себе є суттєвою ознакою дорослішання.

Аналіз цієї проблеми зумовив визначення зовнішніх і внутрішніх чинників становлення внутрішньої позиції дорослого.

До внутрішніх чинників належать: а) усвідомлення себе дорослим, уявлення про себе як про дорослого (прагнення знайти своє Я, самооцінка, створення Я-образу, здатність рефлексувати); б) фіксація дорослості в особистісних якостях і рисах (сформоване почуття відповідальності, розвинена самостійність, проявляється дисциплінованість); в) самостійна інтелектуальна активність, яка проявляється у прагненні до засвоєння знань, самоосвіти, досягнення когнітивної зрілості; г) дорослість у спонукальній сфері (ієрархічна будова системи мотивів, тенденція до формування свідомої і вольової регуляції поведінкою, свідомо поставлені цілі та усвідомлення прийнятого наміру).

Зовнішніми чинниками є: а) думки і оцінки інших (однолітків і дорослих); б) становлення особистості як «соціального суб'єкта», який включений у систему суспільно корисної діяльності; в) відповідальне ставлення до завдань, обов'язків, доручень, бажання нести соціальну відповідальність; г) реалізація у

поведінці цінностей і установок, які відповідають вимогам конкретного суспільства. Значущішими чинниками становлення внутрішньої позиції дорослого є внутрішні (особистісні), ніж зовнішні.

Почуття дорослості формується в міру розвитку індивідуальної свідомості під впливом виховних заходів сім'ї, школи, оточення. Воно реалізується у системі нових стосунків, зокрема, у стосунках взаємної відповідальності, що можливі у групах високого рівня розвитку, насамперед, колективі ровесників. Особливе значення набувають форми спільної діяльності дітей і дорослих, коли кожен несе відповідальність за свою частину спільної роботи [10].

Висновки. Почуття дорослості є центральним новоутворенням саме підліткового віку, тому що підліток відкриває для себе свій неповторний і мінливий внутрішній світ, починає пристрасно аналізувати власні переживання, особистісні риси, особливості стосунків із дорослими і ровесниками. Почуття дорослості впливає на уявлення про себе ідеального, на виникнення потреби у розумінні себе самого. Це ставлення підлітка до себе як до дорослого впливає на його уявлення або почуття себе певною мірою дорослим. Це самоставлення має не обов'язково усвідомлений характер.

Внутрішня позиція дорослого – це особистісне новоутворення, яке виникає на початку підліткового віку і характеризується якісними змінами в структурі особистості підлітка. Вона впливає на зміни в особистісній сфері, а саме: а) когнітивній (уміння самостійно думати, робити умовисновки, займатися самоосвітою тощо); б) спонукально-вольовій (ідеали, цінності, дорослі інтереси, захоплення, воля); в) самосвідомості (самопізнання, саморозкриття, самоставлення, самодетермінація); г) емоційній (переживання, настроїв, афективні стани).

Окреслені особливості розкривають можливості проведення подальших наукових розвідок у напрямку емпіричного

дослідження особливостей прояву внутрішньої позиції дорослого у взаємодії підлітків з навколишніми.

1. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л.И. Божович. – М.: Просвещение, 1968. – 174 с.
2. Выготский Л.С. Проблемы возраста / Л.С. Выготский // Собр. соч.: в 6 т. – М.: Педагогика, 1983. – Т. 4. – С. 258.
3. Кон И.С. В поисках себя: личность и ее самосознание / И.С. Кон. – М.: Политиздат, 1984. – 335 с.
4. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера человека у подростка / А.Е. Личко. – 2-е изд. доп. и перераб. – Л.: Медицина, 1983. – 256 с.
5. Максименко С.Д. Науково-психологічні основи формування особистості / С.Д. Максименко // Рідна школа. – 1991. – № 11. – С. 27–31.
6. Психологічний довідник учителя: в 4 кн. Кн. 3 / упоряд. В. Андрієвська. – К.: Главник, 2005. – 96 с.
7. Психологическое развитие: учебник для студентов высших психологических и педагогических учебных заведений / Т.М. Марютина, Т.Г. Стефаненко, К.Н. Поливанова. – М.: Академия, 2001. – 352 с.
8. Савчин М.В. Вікова психологія: навчальний посібник / М.В. Савчин, Л.П. Василенко. – Дрогобич: Відродження, 2001. – 287 с.
9. Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки / М.В. Савчин. – К.: Україна-Віта, 1996. – 130 с.
10. Фельдштейн Д.И. Психологическое становление личности / Д.И. Фельдштейн. – М.: Международная педагогическая академия, 1994. – 192 с.
11. Post G.V. Nutrient intake and biology maturation during adolescence: The Amsterdam growth and health longitudinal study / G.V. Post, H.C.G. Kemper // European journal of Clinical Nutrition, London. – 1993. – V.47. n.6. – P. 400–408.

Доскач С.С. Анализ психологических предпосылок становления внутренней позиции взрослого у подростков

Представлен теоретический анализ сущностных характеристик внутренней позиции взрослого как личностного новообразования подросткового возраста. Освещено механизмы становления данного феномена у подростков. Раскрыто влияние внутренних и внешних факторов на проявление взрослости в подростковом возрасте.

Ключевые слова: *взрослость, чувство взрослости, позиция, внутренняя позиция.*

Doskach S.S. Analysis of the psychological ground for formation of adult internal positions of juveniles

A theoretical analysis of the essential positions of an adult internal position as a new personal formation of juveniles is suggested. The mechanism of formation of this phenomenon of juveniles is described. The influence of internal and external factors on the adulthood display in adolescents is revealed.

Key words: *adult, a sense of adulthood, position, internal position.*

Стаття надійшла 20 квітня 2011 року

УДК 159.923.2

Н.І. Жигайло

**ПСИХОЛОГІЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ ПРОЦЕСУ
ДУХОВНОГО СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ
В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ**

Запропоновано авторську модель духовного становлення особистості в юнацькому віці. Доведено, що ціннісні орієнтації є одним із центральних особистісних утворень, що детермінують процес становлення духовності.

Ключові слова: *духовність, духовне становлення, моделювання, ціннісні орієнтації, надособистісні вартості, надособистісність.*

Постановка проблеми. Проблема становлення духовності особистості є актуальною як у науці, так і в суспільній практиці. На перехідних етапах історичного розвитку нації значущість духовності набуває особливої ваги. Ситуація, що склалася в сучасній Україні, є складною і суперечливою. Науковці констатують недостатній рівень поширення духовних цінностей серед української молоді, домінування в неї суто прагматичних інтересів.